यो वैपरीतं श्रवणेन शब्दं
यद्गाति वा नो शृणुते स शीघ्रं ।
स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
छायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥"

इति हारीते द्वितीयेऽध्याये ॥)

मृत्कारः, पुं, (करोतीति कृ+अच् । मृदां कारः । घटादिनिर्म्माणत्वादस्य तथात्वम् ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांस्यं, क्ली, शरावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति । कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । "ऋत इद्धातोः ।" ७ । १ । १०० । इति इत् ।) घुर्घुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । घुर्घुरिया इति भाषा ॥

मृत्खलिनी, स्त्री, चर्म्मकषाटयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृत्तालं, क्ली, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति । तल्+णिच्+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) आढकी । इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तालकं, क्ली, (मृत्ताल+संज्ञायां कन् ।) तुवरिका । तुवरिकलायं इति अड़र इति च ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका, स्त्री, (मृदेव इति । मृद्+"मृदस्तिकन् ।" ५।४।३९ । इति स्वार्थे तिकन् । स्त्रियां टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत् । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ माटी । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मृदा २ मृत्तिः ३ । इति भरतः ॥ (अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्यथा, "मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ॥ कषायो मारुतं पित्तं उदरा मधुरा कफम् ॥"

इति माधवकरसंग्रहीतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे । अन्यत् मृत्शब्दे द्रष्टव्यम् ।) स्नानकाले मृत्तिकालेपनविधिर्यथा,—

"मृदा प्रक्षाल्य जिह्वन्तु द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि । अधश्च तिसृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च । कटिञ्च तिसृभिश्चापि हस्तयोर्द्वे च मृत्तिकाः । प्रक्षाल्य कार्यं हस्तौ च द्विराचम्य यथाविधि । ततः संमार्जनं कृत्वा मृदमेवाभिमन्त्रयेत् ॥ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ! । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनाभितबाहुना ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्व्वसञ्चितम् । मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥ मृत्तिके त्वाञ्च यद्यामि काश्यपेनाभिमन्त्रिताम् । मृत्तिके जहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । त्वया हतेन पापेन ब्रह्मलोकं व्रजाम्यहम् ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥*॥

शौचार्थमृत्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—

"आहृत्य मृत्तिकां कूलाल्लेपगन्धापकर्षणम् । कृत्वादतन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥ नाहरेत् मृत्तिकां विप्रः पांशुक्षेत्रं च कर्द्दमात् । न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचशिष्टां परस्य च ॥ न देवायतनात् कूपात् गेहान्न च जलात्तथा । उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्व्वोक्तेन विधानतः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥

तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्या ॥

मृत्पलली, स्त्री, (मृदि पलनमस्याः । ङीष् ।) कुलौवधम् । इति हारावली ॥

मृत्युः, पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ+"भृमृदृशियजिपर्व्वि चलिनमिगमिसाध्यशूभ्यो युक् तुश्च ।" उणा० । ३ । २१ । इति युक् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—

"प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान् मोचये क्षत्रपत्नीमिमाम् । सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ४९ ॥

मृत्युः, पुं,क्ली, प्राणवियोगः । तत्पर्य्यायः । पञ्चता २ कालधर्म्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अन्ययः ६ अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० । इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ मृतम् १२ मृतिः १३ । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संज्ञा १५ कालः १६ परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९ अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिलाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्ययिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अप्ययः २६ । (मरणार्थे यथा,—

"क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे कृच्छ्रैर्मिश्रैर्विवर्द्धितैस्तथा । न शाम्यतोऽन्नपानेन तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् । पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥

"एकोत्तरं मृत्युशतमधर्म्माणः प्रचक्षते । तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्तागन्तवः स्मृताः ॥ दोषागन्तुजन्तुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ । रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥"

इति च तत्र तत्स्थाने । ३४ अः ॥)

तत्प्रमाणं यथा,—

"अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः । अहं सर्व्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥"

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे । १६ । १० ॥

स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—

"पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ! । हिंसाया निर्ऋतेः मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥"

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

कल्पान्तरे भयात् मायायां जातः । यथा,—

"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तयोर्जज्ञे तथानृतम् । कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥ माया च वेदना चैव मिथुनं निरयस्य तौ । भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् । वेदना च सुतश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ॥*॥

अस्यापत्यादि यथा,—

"मृत्योर्व्याधिर्जराशोकस्तृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे । दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः । नैषां भार्य्यास्ति पुत्रो वा सर्व्वे ते ऊर्द्ध्वरेतसः ॥ निरृतिश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्य्याभवन् सुते ॥ अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्राश्चतुर्द्दश । अलक्ष्मीलक्षणा ह्येते मृत्योरादेशकारिणः । विनाशकाले च नरान् भजन्त्येते ग्रसन्ति तान् ॥ इन्द्रियेषु दशस्वेते तथा मनसि च स्थिताः । स्वे स्वे नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥ तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान् । योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्म्मादिभिर्द्विज ! ॥ अहङ्कारगताश्चान्ये तथान्ये बुद्धिसंस्थिताः । विनाशाय नरस्यैवां यतन्ते मोहसंश्रयाः । एवं त्वधर्म्मजोत्पन्नाः सर्व्वे चापि भयङ्कराः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहाशुशासनं नामाध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥

मृत्युशापकारिष्टानि यथा,—

दत्तात्रेय उवाच ।

"अरिष्टानि महाराज ! शृणु वक्ष्यामि तानि ते । येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥ दैवमार्गे ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्धतीम् । यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥ अरश्मिं बिम्बं सूर्य्यस्य वह्निचेष्टांशुमालिनम् । द्वादशाद्यमासेभ्यो नरो गोर्द्दं स जीवति ॥ वान्त्यां सूत्रे पुरीषे वा सुवर्णं रजतं यथा । प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥ दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्व्वनगराणि च । सुवर्णवर्णान् दृष्ट्वा च नव मासान् स जीवति ॥ स्थूलः क्षयः क्षयः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते । प्रक्षतेन च निर्वृत्तं तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥ खर्द्दं यस्य पदं प्राप्तो पादस्याग्रेऽथवा भवेत् । पांशुकर्द्दमयोर्म्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥ कपोतशुकाकोला वायसो वापि गृद्धिनि । क्रव्यादो वा खगो क्रोन: यस्यासायुःप्रदर्शकः ॥ हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः । स्वच्छायाच्छायया दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥ अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् । पयसीन्द्रधनुर्व्वापि जीवितं द्विमासिकम् ॥ घृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम् । यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्द्ध्वं न जीवति ॥ यस्य वस्त्रसमो गन्धो गात्रे शवसमोऽपि वा । तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥ यस्य वै स्नातमात्रस्य कृतपादमवशुष्यति । पिबतश्च जलं शीघ्रो दशाहं सोऽपि जीवति ॥ स्तम्भितो मारुतो यस्य मर्म्मस्थानानि छन्दति । न कृष्यत्यनुषंसर्गात्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ऋक्षवानरयुग्मस्थो गायन् यो दक्षिणां दिशम् । स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमृच्छति ॥ रक्तलक्ष्माम्बरधरा गायन्ती हसती च यम् । दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥ नयं चपयकं स्वप्ने हसमानं प्रहृष्य वै । एवं वा वीक्ष्य वल्गन्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥ आमस्तकतलादृष्ट्वा निमग्नं पङ्कसागरे । स्वप्ने पश्येत्तथात्मानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥